

Trávníček, František

[Jiné střídnice za ě, než jsme pozorovali dosud, jsou v spisovné slovenštině, t. j. v nářečí středoslovenském ...]

In: Trávníček, František. *K střídnicím za praslovanské ě v českém jazyce*. V Brně: Filosofická fakulta, 1923, pp. 18-22

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126401>

Access Date: 03. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Hlásky *ě, e* jsou tu ojedinělé; tak v ak. *mě, mně, će, se*, v slovese *ječec* (vedle *jačec*) a v adjekt. *zaječi* (vedle topika *Zajači*). Bartoš v Dial. I, 118 uvádí vedle *mě, tě, se (se)* také *m'a, ča, sa* a na str. 98 slova *přídlo, přídky* (= přástky), *děisno* (= dásno).

Hlásky *ě, e* a *i* lze sice vykládati přehláskou z *a, á*, ve veliké většině případů však není možné o přehlásce mluvit. Má totiž laština hlásky *ě, e, i* ještě v menším rozsahu než nářečí středobečevské, valašské a podlužské.

S tím se shodují také případy s bývalým *a, á* jiného původu než z *ę*. Tak Loriš 10, 59 má s *e*, které lze vykládati přehláskou, jen slovesa *harčec, ležec, jačec-ječec, klačec*. Bartoš l. c. 130 má vedle *hřat-hřoc* také *hřec-hřic*, ale druhé infinitivy nemají *e, i* přehláskou z *a, á*, nýbrž za *ě* (= **grěti*); má tu tedy laština dvojí infinitivy (*hřat* = **grějati*).

Podobný stav jako v laštině je na Moravě v různorečích uhersko-slovenských, jak je nazývá Bartoš v Dial. I, 33, t. j. v moravských vesnicích — někde s pasekami neboli kopanicemi — při hranicích slovenských, vzniklých podle Bartoše pozdní kolonizací ze Slovenska. Tak na př. ze St. Hrozenkova uvádí Bartoš l. c. 40 slova *pjasc* (= pěst), *mesjaček, mjakký, hovjado, sadně, lahně, klakně* a j. Z Brezové (l. c. 44) *past* (= pěst), *pať* (= pět), *tricat, děvat, lahnút — peknyj*.

V západní slovenštině (bývalé uherské, pokud ji podrobněji známe ze spisku K. Suchého Der Dialekt der Marchebene in Ungarn 1915) je v podstatě stav střidnic za *ę* takový jako v moravské slovenštině. Vedle případů, které se shodují s pravidlem o přehlásce (*děset, děvjet, kněz, píd, peniz, zajic, klaknút, zvjadnút, maso, žádat*) nebo které lze vykládati analogií (*dzekovat, hledat, sednút, tráscit* = trásti, *hrěbja, prasa, hřibjaci, ščascí*), jsou zde případy proti přehlásce, kde však výklad analogií není dobře možný: *jačmeň, jatelina, pjast, zat, pamjat; mja, sa, ta*; 3. pl. *spjá, kropjá, nosá, vozá, horá, jačá* a j. Sr. l. c. 1—2, 40.

Jak viděti, je zde v otevřených koncovkách veskrze *-a, -á*, ale mimo to někdy také proti pravidlu uprostřed slov.

A tak je i se střidnicemi za pračeské *a, á* (*'a, 'á*) jiného původu než z *ę*. Tak u Suchého 2, 25, 27, 35, 39, 55, 56 čteme: *prítel* (vedle *prátel*), *smít sa, vít, lét, starši* (žena) — *jaseň, jazvec, zjavít sa, jaščeřička, obyčaj, sádzat, zabíjat*; gen. *oráča, pola, znamená, plur. znamená; duša, ofca, moja* atp.

Výklad tohoto stavu by byl takový jako shora při nářečí moravsko-slovenském.

7. Jiné střidnice za *ę*, než jsme pozorovali dosud, jsou v spisovné slovenštině, t. j. v nářečí středoslovenském. V krátkých slabikách

je po retnicích *ä* (*mäkky, mäso, päť, päst, päta, svätý, väčší, väziet; pamät, hovädo, hovädzi*, gen. atd. *žriebäta; bremä, semä, žriebä, holübä*) po jiných souhláskách *a* (*počat, ďuka, vďačný, jačat, jačmeň, ľadvina, ľňaz, sadnúť, tahat, ťažký, zat, žat* (= infin.); *zajac, jarab, desať, dvacať, telaci*, gen. *jahňata, dietata; vtáča, vnúča, teľa, jahňa, kura, húsa*); v dlouhých slabikách je pak veskrze *ia* (*čiastka, hriadeľ, piaty, riasa, siahat, tiahnut, viazat, viac(ej), vziat, žiadať; deviaty, desiaty, peniaze*, particip. *robiac, loviac, nosiac, horiac, mlčiac*; 3. pl. *mlčia, držia, tešia, trpia, lovia, nosia, letia* atp.).

Podle Gebauera I, 52 vzniklo *ä* — široké *e* — z pračeské střídnice *ia*; je to tedy přechod od *i* k *a*. Druhá střídnice, *ia* (vyslovuje se *ja*), je pokračováním předpokládaného *íá*. Pak by tedy střídnice za *ę* v spisovné slovenštině bylo lze dobře vyložití z Gebauerovy jednotné pračeské střídnice *ía, íá*, která se nepřehlasovala, nýbrž po retnicích v krátkých slabikách změnila v *ä*.

Tento výklad je sám o sobě možný, ale nikoli zcela nepochybný, když přihlédneme také k slovenským střídnicím za pračeské *ía, ía* a *'a, 'á* jiného původu než z *ę*. Dosud jsme viděli, že se obojí střídnice shodovaly, avšak v střední slovenštině je poněkud jinak. V dlouhých slabikách za pračeské *ía, íá* nebo *'a, 'á* jako za *ę* je *ia* (*priateľ*, gen. sing. *znamenia, žiar, duším*), v krátkých slabikách pak mimo po retnicích také *a* jako za *ę* (*zjavit, jahňa, mlčat, duša*). Po retnicích se však píše *a* i *ä*: *Moravan, Rimán, rozprávät, správät sa, stavať, prírábät, skrápät, stupaj, kropaj — zemän, po-, za- tápäť, zarábät*. Tak píše 3. vydání Czambelovy Rukoväti z roku 1919 (v indexu a na str. 8). Tam, kde jde o *ę*, znám jediný případ psaní *a* za *ä*, totiž ak. sing. *ma* (vedle *mňa*). Již tento stav ukazuje na jistý rozdíl mezi střídnicemi za *ę* a za pračeské *a, á*. Při tom nesmíme zapomínati, že případů, kde je *pa* nebo *pä* atd. za pračeské *p'a*, je proti případům s *pä* za *pę* mnohem méně, takže srovnání není dobře možné. Dále není zcela jisto, zda se psaní *zemän* atd. všude shoduje s výslovností; nepíše se obecně na př. *zarábät*, nýbrž i *zarábat*. Je nepochybné, že *zemän* atd. je i ve výslovnosti, ale naskytá se otázka, není-li výslovnost *zemän* a *Moravan* z různých nářečí, neboť spisovná slovenština není tak jednotná jako spisovná čeština. To arcit souvisí s okolností, že vůbec t. zv. střední slovenština lidová není, zejména hláskově, tak jednotná jako střední čeština.

Zřetelnější je rozdíl v střídnicích za *ę* a za pračeské *a, á* (*ía, íá*) v dolnooravském nářečí. Ve Vyšním Kubině — jak vím z vlastní zkušenosti — jsou v obojích případech střídnice *a, á, já, ja, ä, ä, zřídka e*, avšak *ä, ä* a *já* tam, kde jde o bývalé *ę*, jsou mnohem častější než tam, kde nejde o *ę*; zejména pak *já, ja* za pračeské *á* (*íá*) je velmi řídké,

kdežto za *ę* pravidlem vedle *ä* a *á*. Na př. *držať, kričalo, zbíjať, koža*, gen. sing. *oca, palca; rozlála, vajcá; na holjach; roznášajú, palcä; smäl sa, väť; zväžet — maso, jačmeň, vďačne, zatahujú, vohľady, dvacat, peňazi* (= gen. plur.), *telata, tela, žrjéba, sa; mäso, pädesät, väzba, lähni si, hovädo, vnučä, telä; porádný, trást, vyláhlo sa, odväzau, mesäca, dvacáty*, 3. plur. *hovorá, pobežá; vjác, rjása, sažjádau, peňjaze, mesjác*, 3. plur. *uvarjá, poženjá sa*.

Ve V. Revúci (v gemerské stolici) je za *ę* v krátkých slabikách *e*, v dlouhých pak *ä*: Na př.: *meso, meki, peť, vezim, predü* (= 3. pl.), *jezik, děkujem, zahleděl; deset, děvet; me, kure, jekne, dítě, prase, të — tähnü, žadat, pořádok, süha, väzat, väc; húsütko, paděsät, choďac; držä, robä, pomyslä* atp. Sr. Pastrnek v Slovenskohf. XIII, 551—552.

Gebauer dlouhého *ä* sice neuvádí, ale lze je vysvětliti tak jako krátké *ä*; sr. výše. Druhá střídnice, *e*, vznikla podle Gebauera I, 53 ztrátou jotace z *ě* a to přehláskou z *a*. Tento výklad není však dobře možný, protože ve V. Revúci je *e* veskrze za předpokládané *a*, nikoli za podmíněk, za kterých se *a* přehlasovalo v *ě*. Některé případy s *e* bylo by lze vysvětlovati analogií (na př. *predü*), ale některé nikoli (*meso, jezik*). Je pravda, že i v češtině jsou potíže s výkladem některých slov (*měkký, děkovati*), ač výklad střídnic z onoho *‘a, ‘á* je velmi podoben pravdě, ale přece vidíme ve většině případů shodu s pravidlem o přehlásce, kdežto ve V. Revúci je jen jedna střídnice, t. j. není tu vůbec *a*, jak bychom čekali. Kdybychom chtěli přece jen přestati na oné pračeské střídnici *‘a, ‘á*, musili bychom výklad Gebauerův doplniti tak, že z *‘a* vzniklo místy na území jazyka českého veskrze *e*.

Zcela zřetelný rozdíl mezi střídnicemi za *ę* a za pračeské *a, á* nebo *‘a, ‘á* je ve východní slovenštině. Používám jazykového materiálu Czambelova z ukázek ve spise Slovenská reč I (1906); za každým dokladem uvádím stranu Czambelova spisu. Vybírám doklady jen z ukázek východoslovenského nářečí „samosvojho“, nikoli „pomiešaného“, jak říká Czambel, t. j. nářečí v stolici spišské, šarišské a abaujské; označuji před stránkou tyto stolice písmeny S., Š. a A.

Tak tu nalezáme za *ę* předně střídnici *a*.

Příklady na slabiky kořenné:

čę-: počac S. 249, začala S. 214, s počatku S. 250;

čęst-: šťastlive (= nom. pl. fem.) S. 247;

ględ-: ohľadni se S. 246, ohľadal se Š. 280, ohľadala se Š. 295;

ję-: viňať S. 232, sňala S. 229, vžac S. 226, vžal S. 214, Š. 254, vžala S. 210, 214, vžali S. 210;

pręg-: zaprahnac S. 214, zaprahňes Š. 280, prahac Š. 295;

ręď-: poradek S. 243, poradne (děvče) S. 247;

sęg-: na prišahu S. 215, sprišahať S. 215, prišahla S. 287;

směd- : buři smadne Š. 288;

svět- : svati Š. 299;

te- : ocač hlavu S. 216, zocał S. 216, scali S. 243, odoçal 239; vicahnuł S. 227, vicahli S. 230, cahala S. 250, vicahnuc Š. 255, cahali A. 347;

tręs- : potrasal S. 245;

zęt- : zač S. 219;

žęd- : žadač S. 216, žada S. 220.

Příklady na slabiky příponové:

knaz Š. 268; *peňazstvo* Š. 287; *zajaca* S. 216, 227, Š. 272; *jahnata* Š. 292, *ptačata* Š. 292, *dzjevčata* Š. 323.

Příklady na slabiky koncové:

(nohy) *boła* A. 345, *noša* Š. 289, *leca* Š. 292, *vraca se* Š. 293, *uvara* Š. 293, *jedza* S. 217.

Dále je tu *ja* za *ę*:

pęt- : pjati raz S. 225, 236, Š. 254;

tręs- : lem se strjas Š. 285;

vęz- : uvjazal A. 347, rozvjazal Š. 319, navjazala S. 244, svjazoval Š. 312, uvjazne Š. 257;

na *pamjatku* S. 214, o pol *dzevjatej* S. 211;

3. plur. *kupja* S. 213, *špja* S. 214, Š. 315, *zarobja* Š. 265, *zrobja* Š. 282, *porobja* S. 217, *ńeverja* Š. 332, *hutorja* Š. 300, *uvidzja* S. 217.

A konečně *e*:

čęst- : ščesce S. 232, Š. 254, ńeščešlivi S. 221;

dęk- : podzekoyał S. 231, 244, vdzečne Š. 286;

głęd- : hłedal Š. 254, hłedac S. 212, 225, 239, A. 334, ńehłedał S. 210, ohłed S. 222, vohłedi A. 339;

łęg- : łehli S. 210, łehnuł S. 228, 244;

łęk- : złęknuł se S. 226;

męs- : m'eso Š. 329, mesarč Š. 254;

męt- : pametac Š. 301, opametał se S. 214;

pęt- : petnasti S. 211, pejc S. 214; p'etu (uťal) S. 239;

pręd- : presc S. 247, predze (= 3. sing.) S. 248, predzi (= gen. sing.) S. 248, predzeno S. 247;

tęg- : č'ežko S. 219, Š. 323, čezke veci Š. 257, v čezi Š. 268, v čezi A. 350;

tręs- : tręšli se S. 280, stresla se Š. 289;

vęt- : vecej S. 212, vekšu (radost) Š. 303;

vęz- : do vezeňa Š. 288;

zęt- : z'ec S. 239, S. 279; —

dzevec A. 345; *dvacec* S. 246, S. 254; *dzešec* S. 211, 217, *prašeta* S. 220; *svojo peňeži* S. 209; *hačeta* A. 335, 336; —

me S. 224, A. 336, *mňe* S. 216, 218, A. 347; *ce* S. 216 a tak stále; *še* S. 216 a tak stále; *ceře* S. 237, Š. 254; (zlaté) *kače* Š. 330, *dzjevče* S. 229, 247, *dzevče* A. 350, *dzivče* Š. 266, *dzevče* Š. 298.

Za pračeské *a*, *á* (*ia*, *íá*) je ve východní slovenštině skoro veskrze *a* — příklady nebudu uváděti — a jen zřídka *e* (*ě*):

čeladz Š. 310, 327, 328; *ležic* (= ležeti) S. 240, ležel S. 210, 211, Š. 298, 299; *kričec* Š. 293, A. 346, kričel Š. 266, kričela A. 335, 342, kričela Š. 322, kričeli Š. 311, skričel Š. 278, A. 336, skričela A. 351, skričelo A. 350; (hory) *zahučeli* A. 345; *lehčejši* (= adverb.) A. 344, 345, lehčejše viziveňe A. 338. Vedle *kričel* atd. je také *-al*: kričaři S. 212.

8. Gebauerův předpoklad, že *ę* dalo do češtiny *ia*, *íá*, které se dále vyvíjelo jako *ia*, *íá* jiného původu, nedochází potvrzení v jazykových faktech středoslovenských a východoslovenských; aby onen předpoklad mohl být správný, musily by být za *ę* právě takové střídnice jako za *ia*, *íá* a *'a*, *'á* z praslovanského *ja*, *ĵja*. To však, jak jsme viděli, není.

Určuje pračeskou střidnici za *ę* nepřihlíží Gebauer k fonetické povaze jeho. Je tuším nepochybné, že na konci praslovanské jednoty znělo *ę* jako otevřené *ę* nebo *ǣ*; tak si vysvětlíme historické střidnice slovanské, totiž hlásky povahy jednak *e*-ové, jednak *a*-ové. Toto *ǣ* předpokládá Jagić v Arch. XVI (1894), 510, Vondrák ve Vergl. slav. Gr. I (1906), 54, Miletić, Zbornik u slavu Jagića (1908), 696, Rozwadowski, Język polski I (1915), 359 a j.

A tu je potřebí, abychom z *ǣ* vycházeli také při výkladě historických střidnic v českém jazyce. Především se musíme ptáti, není-li toto *ǣ* někde dochováno do dneška. Vidíme, že je, a to v střední slovenštině. Tak v Ratkové (v Gemeru) je *prádu*, *táhajú*, *podākovač sã*, *šťãšĕja* (= štěstí), *zašãu* (= začal), *pãč*, *vãdnũ*, *mãso*, *mã*, *semã*, *sã* — *vãžũ*, *vãc*, *hlãdã*, (= 3. os. plur.), *bojã sã*, *robã*, *trãpã*. Sr. u Pastrnka v SlovensPohl. XIII, 552. Bylo by arcíť možné vykládati, že *ę* dalo nejprve *ia*, *íá* a to že se časem změnilo zase v *ã*, *ũ*, ale to by byl tuším výklad méně podobný pravdě, než výklad, že praslovans. *ǣ* trvá v slovenštině po ztrátě nosovosti beze změny.

Všudy tam, kde bývalo původně, se *ã*, *ũ* dochovalo v dolnooravském nářečí, jenže vedle něho je již také *a*, *á*, *ja*, zřídka *e*; viz výše. To lze snadno vysvětliti tak, že zde bývalo veskrze *ã*, krátké i dlouhé, které se změnilo v *a*, *á* (*já*) nebo *e*. To je patrné z okolnosti, že obojí tyto hlásky bývají v témže slově, na př. *maso* : *mãso*, *sa* : *sã*, někdy i ve výslovnosti téže osoby. Přejchod *ã* na jedné straně v *a*, na druhé v *e* (*je*) — a také přechod *ũ* v *á* nebo *já* a *é* nebo *jé* — je dosvědčen